

Mühazirə - 13

Azərbaycanın Rusiya və İran (Qacarlar dövləti) arasında bölüşdürülməsi.

Plan:

1. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti.
2. Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanması
3. Birinci Rusiya- İran (Qacar) müharibəsi (1804-1813). **Gülüstan sülh müqaviləsi**
4. İkinci Rusiya- İran (Qacar) müharibəsi. **Türkmənçay sülh müqaviləsi**. İstilanın başa çatması.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı, 2010.
2. Şükürov K. Azərbaycanın bölüşdürülməsi (Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri haqqında) // Kitablər aləmində. 1990, №3
3. Şükürov K. Türkmənçay -1828, Bakı, 2006.

1. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti. Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanması

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazilərini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, sinfi ziddiyyətlər Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsindəki işğalçı niyyətləri, İran işğalçılarının viranedicilik yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Göstərilən dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. II Yekaterina hökuməti bu ölkənin sərvətlərinin mənisənilməsini onun istilası ilə bağlayırdı. Qızıl boya, yun, ipək, pambıq, tütün, yanacaq və s. Rusiya sənayesini xammal və yanacaq təmin edə bilərdi.

1800-cü ilin sonunda İngiltərə nümayəndəsi Malkolm İrana gəldi və 1801-ci ilin əvvəllərində o, bu dövlətlə müqavilə bağladı

Ticarət müqaviləsi razılığa gələn tərəflərin tacirlərinə öz mallarını hər iki dövlətin ərazisinə azad daşımaq hüququ verirdi.

Çar hökuməti belə hesab etdi ki, bu müqavilə ilk növbədə Rusiyaya qarşı yönəldilmişdir, ona görə də öz planlarının həyata keçirilməsinə hazırlaşdı. Lakin I Pavelin (1801) öldürülməsindən və I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsindən sonra rəqiblərin qüvvələr nisbəti dəyişdi. I Aleksandr (1801-1825) Fransa ilə əlaqələri qırdı və İngiltərə ilə yaxınlaşdı

İngiltərə ilə yaxınlaşmasına baxmayaraq, I Aleksandr Cənubi Qafqaz barədə öz planını həyata keçirməyi qərara aldı. 1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilası kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Feodal hakimlər- xanlar yaxşı başa düşürdülər ki, öz qüvvələri ilə İran Qacarlar dövləti, Rusiya kimi dövlətlərə müqavimət göstərməklə öz xanlıqlarını qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlalıyyətini qoruyacağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq öz xanlıqlarının istiqlalıyyətini bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə qətiyyətsizlik göstərirdilər. Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını İran və Türkiyə təhlükəsindən müdafiə edəcəyini vəd etsə də, bu heç də onun xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması deyildi.

1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti qafqazlı Sisianova etibar edərək, onun vasitəsilə Qafqazı sakitləşdirməyə ümid bəsləyirdi. Sisianov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrətedici və amansız münasibətilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçaldıcı məktubları buna dəlalət edir.

1803-cü ilin martında Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə **Car-Balakən** yerli əhalisinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iranpərəst dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bərpasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstə ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıldıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprelin 12-də Car-Balakənin 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisə general Sisianovun yanına getdi. Burada onlarla Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş bağlandı.

“Andlı öhdəlik” sazişin şərtlərinə görə, carlılar çar xəzinəsinə ildə 220 pud ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq əmanətlər verməli, öz ərazilərində rus qoşunlarını yerləşdirməli idilər. Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini görən general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumə məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazanıb qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

Carlılar yenidən hücumə keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular.

Car-Balakən camaatının fəthindən sonra qonşu **İlisu sultanlığı** da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarında sultan öz torpaqlarının daxili idrəsində hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

General Sisianov **Gəncə xanlığının** ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi. «Gəncə qalasının yerli mövqeyi bütün Azərbaycan üzərində hökmrandır. Bax buna görə də bu istila Rusiya üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir».

O, 1803-cü il noyabrın 29-da 11 topu olan 6 piyada batalyonu, 3 eskadron və 2 kazak yüzlüyündən ibarət qoşunu Gəncə üzərinə yeritdi. Bütün bu qoşunlara general Portnyakin komandanlıq edirdi. Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki verstliyindəki Quluqobu adlı yerdə 1803-cü il dekabrın 29-da rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk vuruşma baş verdi. Cavad xan bir qədər müqavimətdən sonra gücdən düşərək pozulmuş qoşunları ilə qalaya qayıtdı. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yavarin 2-dən 3-ə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumə başladılar. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə Xanlığında döyüşlərdə 1500 dən çox adam həlak oldu. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə» adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar bir ruc gümüş manatı cərimə edilirdilər.

Gəncənin alınması rus qoşunlarının digər feodal dövlətlərini tabe etmək məqsədi ilə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi Şirin bəy Gəncənin süqutundan sonra Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. O, hər il Rusiyaya 1000 çervon, yəni 3 min manat bac verməyi öhdəsinə götürdü.

2. Birinci Rusiya-İran Qacar müharibəsi (1804-1813). Gülüstan sülh müqaviləsi

Gürcüstanın, Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı İran və Türkiyənin, habelə onların arxasında duran İngiltərə və Fransanın narahatlığına səbəb oldu. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanovun yazdığına görə, «İran rusların sürətli

müvəffəqiyyətlərinə dəhşətlə baxırdı. İran şahı 70 minlik qoşununu Zaqafqaziya sərhədlərində cəmləşdirdi».

Şah sarayı Rusiya ilə müharibəyə hələ 1801-ci ilin yarısından- İngiltərə ilə müqavilə bağladıqdan sonra hazırlanırdı. Elə həmin ilin sentyabrında Ənzəlidə sahil istehkamları quruldu.

Fətəli şah Zaqafqaziyanı tutmağa hazırlaşaraq, əvvəlcə Gürcüstan və Gəncə ilə həmsərhəd olan bütün xanlıqların ərazilərini ələ keçirmək niyyətində idi. O, bu məqsədlə 1802-ci ilin iyulunda 20 minlik qoşunu sərhədə göndərməyi qərara aldı. Fətəli şah Avropa kralları və imperatorlarına məktubla müraciət edərək kömək almağa çalışdı.

Lakin İranın daxilində baş vermiş çaxnaşmalar və İngiltərə tərəfindən real köməyin olmaması davakar əhval-ruhiyyəli şah sarayına soyuducu təsir göstərirdi. İngiltərə isə I Pavelin öldürülməsindən və xüsusən də Fransa qoşunlarının Rusiya və Misirdən getməsindən belə qənaətə gəldi ki, Hindistana yürüş planı Napoleonun şərq siyasətinin gündəliyindən çıxarılmışdır və şaha köməyə ehtiyac qalmayıb. Ona görə də İngiltərə vəd verməkdən uzağa getmirdi. Bununla belə o, İranı Rusiya ilə müharibəyə qızıdırırdı.

İran sarayı Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşaraq Gürcüstanı Rusiyaya qarşı birgə çıxışa cəlb etmək məqsədi ilə öz nümayəndələrini buraya göndərdi. Zaqafqaziyanın hər yerinə şahın Gəncə və Gürcüstan üzərinə yerimək niyyətindən xəbər verən, xanlardan itaət və kömək göstərilməsini tələb edən fərman göndərildi.

1804-cü ilin mayında Fətəli şah başda olmaqla İran Qacarlar dövlətinin 000yuxarı feodal təbəqələri rus qoşunlarının Zaqafqaziyadan çıxarılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü il iyunun 10-da Rusiya ilə İran arasındakı diplomatik əlaqələr kəsildi, 10 il davam edən rus-İran müharibəsi başlandı. Müharibənin başlanğıcında Zaqafqaziyadakı rus qoşunlarının sayı cüzi idi: 24 topu olan 9 piyada və 2 süvari alayı. Buna baxmayaraq, rus qoşunlarının komandanlığı müharibə aparmağın hücum planını seçdi. İlk döyüş 1804-cü il iyulun 2-də İrəvan xanlığının ərazisində, Eçmiədzin divarları yanında baş verdi. 12 topu olan 3600 nəfərlik piyada, süvari eskadronu və 2 kazak yüzlüyündən ibarət rus qoşunu 20 minlik İran qoşunu ilə qarşılaşdı. Rus qoşunları gürcü süvari dəstələrinin köməyi ilə üstünlük qazandılar.

İkinci döyüş İrəvan xanlığında, Qəmərli kəndinin yanında baş verdi. 1804-cü il iyulun 29-dan 30-a keçən gecə azsaylı rus qoşun dəstəsi ilə İran qoşunlarının böyük birləşməsi arasında qanlı döyüş oldu. Rus qoşunları tutduqları mövqeləri qoruyub saxlaya bildilər. Lakin azuqənin çatışmazlığı, qoşunların azlığı, habelə İran qoşunlarının kiçik rus dəstəsi yerləşmiş Gəncəyə tərəf irəliləməsi üzündən sentyabrın 4-də rus qoşunları İrəvandan geri çəkildi. Gəncəyə tərəf gəlib onun gündoğanında düşərgə saldı.

Kürəkçay müqaviləsi Gəncənin alınması, rus qoşunlarının sonrakı müvəffəqiyyətləri Azərbaycan xanlıqlarının istilasının sürətlənməsində mühüm rol oynadı. General Sisianov hələ 1804-cü ilin əvvəlində mayor Lisaneviçi Qarabağa İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək ondan «Rusiya təbəəliyinə» keçməyi tələb etdi. İbrahimxəlil xan İran qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Sisianovdan hərbi kömək xahiş edib, «Rusiyaya kömək göstərmək və ona sadıq qalmaq» vədi verdi.

General Sisianov Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayın sahilinə gəldi və düşərgə saldı. İbrahimxəlil xan da buraya gəldi və 1805-ci il mayın 14-də Sisianovla görüşdü. Görüşdə müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadıq qalmaq təhəddüdü qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində bu xan sülaləsinin hüquqlarını «bütün zamanlar üçün» təsdiq edirdi, lakin hər dəfə xan varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan öz nəvəsini əmanət verməyi boynuna götürdü. O, Tiflisdə qalmalı idi. Xanlığın daxili idarəsi xanın ixtiyarında saxlandı. Lakin o, rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi öz üzərinə götürdü. Xan hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon ayırmağı öhdəsinə götürdü.

Sisianovun düşərgəsinə İbrahimxəlil xanla birlikdə onun kürəkəni, bundan bir az əvvəl şirvanlı Müstafa xanın köməyi ilə öz qardaşını qovaraq Şəki xanlığında hakimiyyəti ələ keçirmiş Səlim xan da gəlmişdi. Öz qardaşına və onun tərəfdarlarına qarşı köməyə ehtiyacı olan Səlim xan qaynatasının məsləhəti ilə ruslarla müqavilə bağlamağa tələsdi. Bu müqavilə Qarabağ xanı ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərini təkrar edirdi, lakin Şəki xanı rus xəzinəsinə 7 min çervon ayırmalı, rus qoşunları isə Şəkinin özündə yox, tikiləcəyi nəzərdə tutulan qalada yeləşməli idi.

Bəzi xanlıqlar tərəfindən Rusiya hakimiyyətinin döyüşsüz qəbul edilməsi faktı çarın burada işğalçı məqsədlər güdməsi kimi qəbul edilməməlidir. İlk zamanlar bəzi xanlıqların daxili muxtariyyət hüququnun saxlanılmasına gəldikdə isə bu, öz qarşısında İngiltərə və Fransa'nın həvəsləndirdiyi İran və Türkiyə kimi rəqibləri görərək, Zaqafqaziyada böyük ehtiyatla hərəkət etməyə can atan çarın müvəqqəti tədbiri idi.

İngiltərə rus-İran müharibəsini qızıdıraraq öz müttəfiqinə-İrana münasibətdə ikiüzlü siyasət yürüdü: İran tərəfindən 1801-ci il müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmasını tələb edərək özünü elə aparırdı ki, guya onun özü müttəfiqlik borclarından azaddır.

İngiltərənin belə siyasəti onunla nəticələndi ki, 1804-cü ilin payızında İran şahı Rusiya əleyhinə Fransa ilə ittifaq bağlamağa hazır olması barədə Napoleona məktub göndərdi. Napoleon bundan istifadə etməyi qərara aldı və İstanbuldakı Fransız səfirinə İranla danışıqlara başlamaq barədə göstəriş verdi.

1805-ci il yay kompaniyasının gedişində İran qoşunları iyunun ortalarında Qarabağa soxuldular və onu talan etdilər.

Pirqulu xan Əsgəranı tutdu və Qarabağın içərilərinə irəlilədi. 1805-ci il iyunun 26-da şah qoşunları polkovnik Koryagin başda olmaqla azsaylı rus qarnizonunun yerləşdi Şahbulağı mühasirəyə aldılar. Şahzadə Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Koryagin vəziyyətin çıxılmazlığını görərək qalanı iyulun 8-də təslim etməyə razılaşdı, özü isə iyulun 7-nə keçən gecə dəstəsi ilə düşmənin xəbəri olmadan qalanı tərk etdi. Abbas Mirzə rus dəstəsinin gizlicə oradan çıxmasını bilən kimi onu təqib etməyə başladı, lakin ona hücum etməyə cürət etmədi.

Şahbulaqdan şimaldakı Muxrat qəsriində dayanmış Koryaginə kömək gələndə şah qoşunları geri çəkildilər. Koryagin dəstəsi Gəncəyə gəldi və burada Kotlyarevskinin dəstəsi ilə birləşdi.

İyulda İran qoşunları Qazaxa soxuldular. İran qoşunlarının komandanı yerli əhalinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, kəndxudalara bəyanatla müraciət edərək Qazax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyana çağırırdı. Koryagin 570 nəfərlik dəstə ilə döyüş əməliyyatları meydanına tələsdi və iyulun 27-də Zəyəm yaxınlığındakı İran düşərgəsinə hücum etdi.

İran qoşunlarının 1805-ci ilin yay hərbi kampaniyasındakı məğlubiyyəti və bunun ardınca başlamış fasilə Rusiya hökumətinə Azərbaycanda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək, Şirvan, Bakı və Quba xanlarını tabe etmək imkanı verdi.

Hələ Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə müqavilələr bağlanan dövrdə Sisianov Rusiya hakimiyyətini qəbul etməyi şirvanlı Mustafa xandan da tələb etmişdi. Şirvan xanı qonşu Azərbaycan xanlıqları üzərində onun hakimiyyətinin tanınması şərti ilə bu tələblə razılaşdı. Mustafa xan illik bac verməkdən boyun qaçırır, daxili idarədə özünün müstəqilliyi barədə təminat və özünə daimi məvacib təyin olunmasını tələb edirdi. Sisianov isə özünün irəli sürdüyü şərtlərlə Rusiya hakimiyyətini qəbul etməyi tələb edirdi və danışıqların heç bir şey verməyəcəyinə əmin olduqdan sonra 1805-ci ilin noyabrında Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçərək Şamaxıya doğru yeridi. Onun 10 topu olan dəstəsi 1100 piyadadan və süvarilərdən ibarət idi.

General Sisianov Şirvana doğru hərəkət edərkən İbrahimxəlil xandan kömək tələb etdi və o da 1500 süvari ilə birlikdə öz böyük oğlu Mehdiqulu ağanı göndərməyə məcbur oldu. Rus qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidən Mustafa xan Sisianovun tələbini qəbul etmək qərarına gəldi, xanlığın xarici əlaqələr hüququnun Rusiyaya verilməsinə, ildə 8 min çervon bac ödəməyə, xanlığın hüduqları daxilində ticarətin təhlükəsizliyini təmin etməyə və s. razılaşdı. Bununla belə, xan danışıqlardan boyun qaçırdı, təbii qala və sığınacaq olan Fitdağda mövqeyini möhkəmləndirdi. Sisianov qoşunlarını Şamaxının lap yaxınlığına çəkməyə başladı. Rus qoşunları Fitdağa yaxınlaşdı. Öz vəziyyətinin çıxılmazlığını görən xan Rusiya təbəəliyinə keçməyə razı oldu. Mustafa xan və Sisianovun 1805-ci il dekabrın 27-də imzaladıqları müqavilə əvvəlcə bağlanmış iki müqavilə ilə eyni idi.

Azərbaycanın ən iri xanlıqlarından birinin- Şamaxı xanlığının tabe edilməsi çar Rusiyası üçün bütün Şimai Azərbaycanın ələ keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. Şamaxı xanlığı digər xanlıqlar arasında mərkəzi mövqə tuturdu, böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi.

Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra Bakıya yol açıq idi. 1805-ci ilin əvvəllərində Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Gilanı tutmaq, geri qayıdarkən isə Bakını ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərməyi qərara aldı.

Çar hökuməti Xəzər donanmasının möhkəmləndirilməsinə və onun köməyi ilə Xəzərin qərb sahillərinin ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çarın xarici işlər naziri bunu dönə-dönə Sisianova xatırladırdı.

1805-ci il Apreldə desant qoşunları general Zavalışın rəhbərliyi altında Rəşt istqamətində yola düşdü. Bu qoşunların qarşısına Ənzəli və Bakını tutmaqdan başqa, ötən kampaniyada əsir düşmüş adamların və gürcü knyazlarının geri alınmasını şahdan tələb etmək vəzifəsi qoyulurdu. İyunun 23-də donanma Ənzəli limanına çatdı. Desant çıxarmaq və Rəşti tutmaq üçün göstərilən uğursuz cəhddən sonra rus eskadrası avqustun 12-də Bakı rayonuna yaxınlaşdı. Qalanın təslim edilməsi barədə danışıqlar başlandı. Zavalışın rədd cavabı olaraq avqustun 15-də qalanı atəşə tutmağa, avqustun 22-də isə şəhəri mühasirəyə almağa başladı. Avqustun 29-dək xanlığın mühüm strateji məntəqələri tutuldu.

İranla əlaqə saxlayan Bakı hakimi Hüseynqulu xan kömək üçün şah sarayına müraciət etdi. İran tarixçisi Nəsir Nəcminin məlumatına görə, Abbas Mirzə Urmiyalı Əsgər xana Bakı xanına kömək üçün qoşunlarla birlikdə dərhal yola düşməyi əmr etdi. Qubalı Şeyxəli xan da Hüseynqulu xana köməklik etməyə hazırlaşdı. General Zavalışın Bakıya - Hüseynqulu xana Urmiya və Qubadan köməyin yaxınlaşmasından qorxaraq qalanı ələ keçirmədən Lənkəran yaxınlığındakı Sara adasına çəkildi. 1806-cı il fevralın əvvəllərində Sisianov artilleriyası olan böyük qoşun dəstəsi ilə Bakının iki kilometrliyində general Zavalışının desant dəstəsi ilə birləşdi və Naxırbulaqda düşərgə saldı. Sisianov qalanın təslim edilməsini tələb etdi.

Sisianovun təklif etdiyi şərtlərə görə Bakı xanlığı Rusiya təbəəliyini qəbul etməli, xanlığın ərazisi Rusiyaya birləşdirilməli, xanlığın bütün gəlirləri çar xəzinəsinə göndərilməli, xan isə ildə 10 min manat məbləğində məvacib almalı idi. Şəhər xüsusi qaydalar üzrə idarə olunmalı idi. Bakı qalasında toplarla birlikdə 600-1000 əsgərdən ibarət qarnizonun yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Xarici siyasət və hərbi məsələlərdə xan Qafqazdakı rus qoşunları baş komandanlığının sərəncamlarına tabe olmalı idi.

Bakılı Hüseynqulu xan bu şərtlərlə razılaşdı. Fevralın 8-də Sisianov polkovnik Eristavinin müşayiəti ilə demək olar ki, mühafizəsiz şəkildə onu lap qalanın yanında gözləyən xanla görüşmək üçün yola düşdü. Rəşid bəy İsmayılov bu görüş haqqında yazırdı: Bakı əyani ciddi surətdə şəhərin açarını Sisianova təhvil verib, duz və çörək təqdim etdi. Duz-çörəyi qəbul qəbul edib, qalanın açarını Sisianov əyana qaytardı; xan ilə görüşməyə və açarı məmləkətin sahibi olan Hüseynqulu xanın kendi əlindən qəbul etməyi Sisianov izhar etdi. Məyyətinə İbrahim bəy, Ağ Kərim bəy, Qasım bəy, Səid bəy və Əmir Həməzə olaraq, Hüseynqulu xan bilatəxir şəhərdən çıxdı. Sisianov yavərsiz, ancaq bir kazak və podpolkovnik Yeristov məyyətinə olaraq, xanı istiqbal etdi. Bu əsnada xanın işarəsilə Əli bəyin oğlu İbrahim bəy tapança ilə Sisianovu vurdu. Səid bəy və Əmir Həməzə Yeristovu öldürdülər. Kazak qaçıb qurtulmuşdur. Eyni vaxtda xanın əsgərləri qaladan topları atmağa başlamışdılar. Hüseynqulu xan Sisianovun başını Fətəli şahə göndərib, cəsədini dəxi qala qapısının qarşısında dəfn etdirmişdir. Rus qoşunu sərkərdəsiz qaldığından, gəmilərə mənib Hacıtərxana getmişdir. Fəqət Azərbaycanın bəzi nöqtələrində müstəhfiz qoşunu qalmışdı. Qətlindən altı ay sonra ruslar Sisianovun sümüklərini Tiflisə gətirib Səbun kəlisasında dəfn etdilər.

General Zavalışın rus qoşunlarını Bakıdan Sara adasına, sonra isə Kızılyara aparmağa məcbur oldu.

Bakıda Sisianovun öldürülməsinə sonra Zaqafaziyadakı rus qoşunlarının vəziyyəti ağırlaşdı. Cənubi Qafqazda da şərait mürəkkəbləşdi. Xanların çoxu tərəddüd etməyə başladı. Dağıstanın bəzi feodal hakimləri bu məqamdan istifadə edərək tələsik Zaqafqaziyaya soxulmaq üçün hazırlıq görməyə başladılar. Qazıqumux hakimi Surxay xan Azərbaycana soxuldu. Lakin rus qoşunlarının Şimali Qafqazdakı fəallığı üzündən digər Dağıstan hakimləri Kürə yaxınlaşan, Mingəçevir yaxınlığındakı keçidi ələ keçirməyə ümid bəsləyən, lakin tələsik geri qayıtmağa məcbur olan Surxay xana kömək göstərməyə cürət etmədilər.

1806-cı ilin yazında İran qoşunları yenidən fəallaşdı. Napoleonun vəd etdiyi kömək burada az rol oynamadı. İran qoşunları Arazı keçərək Qarabağa yeridi.

İyunun 8-də rus və İran qoşunları arasında 1806-cı ilin kampaniyasının ilk silahlı toqquşması baş verdi. Şahbulaq və Əsgəran arasında, Ağdamda rus dəstəsi 4 min İran sərbazı ilə qarşılaşdı. Rus dəstəsi İran qoşununu sıxışdırdı və Əsgəranı tutaraq Şuşaya doğru irəlilədi.

Şahzadə Abbas Mirzə İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək üçün elçilərini onun yanına göndərdi. Bu dövrdə Şuşada yerləşən mayor Lisaneviçin başçılıq etdiyi rus qarnizonunun azlığı üzündən İbrahimxəlil xan xanlığın var-yoxdan çıxarılmasına yol verməmək üçün əvvəlcədən Lisaneviçlə razılaşaraq rus qoşunları gəlib çıxanadək iranlılarla mülayim rəftar etməyi qərara aldı. Rus qoşunlarının gəlib çıxmasının xeyli çəkməsi İran qoşunlarının lap qalaya yaxınlaşmasına səbəb oldu. İbrahimxəlil xan öz ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu Şuşa qalası yaxınlığındakı Xankəndinə köçürdü. XIX əsrin I yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, «bəzi bədniyyətli adamlar xanı mayora elə şərləmişdilər ki, mayor gecə ikən bir dəstə döyüçü ilə onun məskəninə yollandı. Burada fələyin zalım hökmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü.» Bu qətl çar zabitlərinin müstəmləkəçi vəhşiliyini səciyyələndirən parlaq misaldır. Belə yolla həm tərəddüd edən feodallar, həm də əhali rusalardan uzaqlaşdırıldı. Təsadüfi deyil ki, bu hadisələrdən dərhal sonra şəkili Səlim xan Rusiya ilə əlaqələri kəsdi, «əhalini üsyana qaldırdı və rus qoşunlarını xanlıqdan getməyə məcbur etdi».

1806-cı ilin qışında yeni baş komandan təyin olunmuş general Qudoviç Qarabağın idarə olunması haqqındakı fərmanı Mehdiqulu xana təqdim etdi.

Qəsbkarlar geri çəkilərkən dinc sakinlərdən ibarət kütlələri zorla qovub əsirliyə aparırdılar. Təkcə Şirvandan İrana 6 min nəfər aparılmışdı.

Yay kampaniyasının müvəffəqiyyətlə başa çatmasından sonra qarşıda Şimali

Azərbaycanın qalan ərazisinin, ilk növbədə Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı məsələsi dururdu.

Rus komandanlığı Bakı və Dərbənd qalalarının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. General Qlazenap 1806-cı il mayın 3-də çara yazırdı: «Nə qədər ki, Bakı alınmayıb, o vaxtadək Şirvan və Qarabağdakı nailiyyətlər həmişəlik təhlükə olacaqdır, elə Gürcüstanın özü də farsların basqınına gözləməlidir». İran hökuməti Rusiya və onun planları üçün Bakının əhəmiyyətini aydın başa düşürdü və Qarabağdakı uğursuzluqlardan sonra rus qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə hərbi əməliyyatları Şamaxı xanlığı istiqamətinə keçirdi. Bu vaxt bir rus dəstəsi Zərdaba, digəri isə Cavada daxil oldu. Rus qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidən Abbas Mirzə düşərgə saldı Ağısudan Kür çayına doğru geri çəkildi. Bakı və Dərbəndə doğru irəliləmək üçün əlverişli şərait yarandı. Qubalı Şeyxəli xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmək istəmirdi. 1806-cı ilin iyununda rus qoşunları Quba xanlığına tabe olan Dərbəndə yaxınlaşdılar və iyunun 22-də onu tutdular.

Sonra onlar general Bulqakovun komandanlığı altında Bakıya doğru yönəldilər. General şəhər sakinlərinə müraciət göndərdi. Hüseynqulu xan öz nümayəndə heyətini şəhərin bayrağı, qalanın açarı və duz-çörəklə Bulqakovun yanına göndərdi. Lakin Hüseynqulu xanın özü qisasdan qorxaraq ailəsi ilə birlikdə Qubaya, oradan da İrana qaçdı. Beləliklə, 1806-cı il sentyabrın 3-də Bakı xanlığı Rusiyaya tabe edildi. Tezliklə Quba xanı da qaçdı, onun xanlığı da Rusiyaya tabe olundu. Dərbənd və Quba xanlıqları Tərki şamxalının ixtiyarına verildi, sonralar isə əyalətlərə çevrildi.

Beləliklə, 1806-cı ilin sonunda Lənkəran, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, Azərbaycanın şimal ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Göstərilən xanlıqların işğalından sonra rus qoşunları Şəki xanlığındakı üsyanı yatırmaq üçün göndərildi. 1806-cı il oktyabrın 22-də Nuxa yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi və şəkili Səlim xanın dəstələri məğlubiyətə uğradı. Rus qoşunları Nuxa şəhərini mühasirəyə aldılar. Şəhər sakinləri müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Bununla belə, nuxalılardan müqaviməti qırıldı və rus qoşunları hücum edib Nuxanı ələ keçirdilər. Səlim xan İrana qaçdı. Xanlığın idarə olunması üçün Şəkiddə yerli, Rusiyaya meyilli olan bəylərdən ibarət müvəqqəti idarə təşkil olundu.

Sonra rus qoşunları üsyan bürümüş Car-Balakənə yola düşdü. Rus qoşunları

Carda üsyanları və Avar xanının, habelə digər Dağıstan feodallarının burada olan süvarilərini mühasirəyə aldılar. Tezliklə bu üsyan da yatırıldı.

I Rus-İran müharibəsinin başlanğıcında Rusiyanın tərəfinə keçmiş xoylu Cəfərqulu xan Şəki xanı təyin edildi. O, özünün keçmiş Xoy xanlığı əhalisinin bir hissəsini Şəkiyə köçürdü.

Azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olan köçkünlər Nuxa şəhərinin ətrafında bir neçə kənd (Yenikənd, Cəfəradab və s.) saldı.

İran hökuməti də güzəştlərə ümid bəsləyərək sülh bağlamaq istəyirdi. 1806-cı il sentyabrın ortalarında şah sarayı öz nümayəndəsini sülh bağlamaq təklifi ilə rus qoşunlarının baş komandanı Qudoviçin yanına göndərdi. Çar hökuməti heç nəyi İrana güzəştə getmək fikrində deyildi, əksinə o, İrandan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını tələb etdi. Çar hökuməti hətta müvəqqəti barışıqın imzalanmasına razı idi. Lakin danışıqlar uzandı. İngiltərə və Fransa bu işdə az rol oynamırdı.

Austerlisdən sonra İran və Türkiyədə Napoleon diplomatiyası daha da fəallaşdı. Napoleon 1806-cı ildə öz nümayəndəsi general Romyeni İrana göndərdi. İran Qacar dövlətinin Fransa ilə danışıqları İngiltərəni təşvişə saldı. Bağdaddakı

İngilis səfiri Xarford Cons şah nazirinə müraciət edib ona təminat verdi ki, İngiltərə 1801-ci il müqaviləsinin şərtlərinə sadıq qalacaqdır. General Romyenin qəfildən müəmmalı şəkildə vəfatı üzündən danışıqlar kəsildi.

Napoleon «rus qoşunlarını Zaqafqaziyadan qovmaq üçün... Fransız qoşunlarının İran sahillərinə çıxmasına icazə verməyi» İrana təklif etdi.

Fransa bütün vasitələrlə Türkiyəni də Rusiyaya qarşı qaldırmağa çalışırdı.

Napoleonun 1806-cı ildə İstanbula gəlmiş səfiri general Sebastyan hədələr və cəlbədicilər vədlərlə Türkiyənin bir sıra rüs-türk sazişlərini, o cümlədən də təzəcə imzalanmış müttəfiqlik müqaviləsinə təhrik yolu ilə pozmağa nail oldu. 1806-cı ilin sonunda Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı.

Rüs-türk müharibəsinin başlanmasından sonra Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı Tərtər çayında istehkam yaratmağı qərara aldı. Quba, Bakı və Dərbəndi təzəcə ələ keçirmiş, Şəki və Car-Balakəndə üsyanı yatırtmış, qoşunlar oraya göndərilmişdi. Baş komandan general Qudoviç rus ordusunun başında Gümrüyə yönəldi. Burada rüs və türk qoşunları arasında qanlı döyüş baş verdi. Mirzə Adıgözəl bəy bu döyüş haqqında yazırdı: «Hər iki qoşun Arpa çayında qarşılaşdı və bir-birinin qarşısında yerləşdilər. Bir qədər vaxtdan sonra döyüş baş verdi. Qaş qaralana yaxın osmanlılar məğlub edildilər. Ruslar osmanlılardan qənimətlər və çoxlu top ələ keçirdilər». Bu döyüş 1807-ci il iyunun 18-də baş vermişdi. Elə həmin ildə İran Qacar qoşunlarının Zaqafqaziyaya viranədcilər yürüşləri yenidən başladı.

Napoleon 1807-ci ilin əvvəllərində İran şahını Rusiya ilə mübarizəni gücləndirməyə çağırırdı. 1807-ci il yanvarın 17-də Napoleon İran şahına yazırdı ki, Rusiya üzərində qələbə «məni sənə ilə yaxınlaşdırır», ona görə də Rusiya üzərinə hücum etməyi, Zaqafqaziyayı tutmağı, «Xəzər dənizini rüslərdən ötrü bağlamağı» məsləhət görürdü. O, «üç dövlətin əbədi ittifaqını» (yəni Fransa, İran və Türkiyənin ittifaqını) yaratmağa çağırırdı.

1807-ci il aprelin sonunda İranın səlahiyyətli nümayəndəsi I Napoleonun olduğu Şərqi Prussiyaya gəldi və danışıqlara başladı. I Napoleon müqavilənin bağlanmasını gözləməyərək, İrana göndərilmək üçün 50 top, 10 min tüfəng və 4 min piyada hazırlamaq əmrini verdi. 1807-ci il mayın 4-də Finkenşteyndə Fransa-İran müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Zaqafqaziyayı tutmaq üçün İrana hərbi kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu.

Rusiya və İran arasında barışıqın görünməkdə olan əlamətləri Fransa-İran müqaviləsinin bağlanması və fransız diplomatik nümayəndə heyətinin İrana gəlməsi ilə yoxa çıxdı. Fransızların rəhbərliyi ilə İsfahanda top istehsalı qaydaya salındı. Tehranda isə artilleriya parkı təşkil olundu.

Hələ 1807-ci ilin yayında beynəlxalq vəziyyətdə dəyişikliklər baş verdi. Rusiya ilə Fransa arasında Tilzit sazişi, habelə hücum və müdafiə ittifaqı haqqında gizli rus-fransız müqaviləsi imzalandı. Tilziddə Napoleon İran və Türkiyənin mənafeələrinin təmin olunmasını təkid etmədi. Tilzit müqaviləsinin 2-ci gizli maddəsində qeyd olunurdu ki, Fransa özünün Türkiyə və İran işlərindəki vasitəçiliyindən imtina edir. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Fransa və Rusiya arasında Tilziddə bağlanmış bu ittifaq məcburi ittifaq idi.

Yaranmış şərait şahı İngiltərə ilə yaxınlaşmağa sövq edirdi. İngiltərə hökuməti şəraitdən dərhal istifadə etdi və İranda öz yerini hər vasitə ilə möhkəmləndirmək qərarına gəldi. 1809-cu ildə İngiltərə İranla müqavilə imzaladı. Bu müqaviləyə görə, İran İngiltərə ilə düşmənçilik edən bütün dövlətlərlə münasibətlərini kəsməyi öhdəsinə götürdü. İngiltərə şahı Rusiya ilə müharibə

müddətində hər il 120 min funt-sterlinq məbləğində maliyyə yardımını göstərməyi, silah, hərbi sursat və təlimatçılar verməyi vəd etdi.

Artıq 1808-ci ilin mayında 10 minlik İran qoşunu İrəvana doğru çəkildi. Rus qoşunlarının baş komandanı general Qudoviç də öz qoşunlarını İran sərhəddinə doğru yönəltdi və sentyabrın 4-də Soğanlıq düşərgəsindən 3 min nəfərdən bir qədər artıq qoşunla Pəmbəkə doğru yeridi. O, oradan İran qoşunlarına hücum etmək niyyətində idi. Qudoviç eyni zamanda Naxçıvanı ələ keçirməyi general Nebosinə əmr etdi. Nebosin sentyabrın 11-də 3 min nəfərlik qoşunla Şuşadan yola düşdü. Sentyabrın 26-da İrəvanlı Hüseyn xan başda olmaqla 4 min nəfərdən ibarət İran qoşununu məğlub etdi. Rus qoşunları İrəvana geri çəkilən Hüseyn xanı təqib edərək yolüstü Eçmiədzini ələ keçirdi. Bu zaman general Nebosin Naxçvana doğru irəliləyərək oktyabrın sonunda Qarababa kəndi yanında İran qoşunlarını dağıtdı və Naxçıvanı tutdu. Rus qoşunlarının birləşmiş qüvvələri İrəvanın mühasirəsinə başladı və mayın ortalarında qalaya hücum etdi. Lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb geri çəkildi. Rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldular. Abbas Mirzə Naxçıvanı tutaraq rus qoşunlarını təqib etməyə başladı. Qarababa kəndi rayonunda döyüş baş verdi, Qudoviç yenidən məğlubiyyətə uğradı. 1808-ci il kampaniyası uğursuz başa çatdı və Qudoviç istefaya getməyə məcbur oldu.

Yeni baş komandan Tormosov İran Qacarlar hökuməti ilə münasibətləri danışıqlarla nizama salmağa ümid bəsləyirdi. Lakin 1809-cu ilin iyununda şahın özü Qarabağ və İrəvanla kifayətlənmək və qüvvələrini Türkiyə ilə birləşdirmək üçün qərbdə hərbi əməliyyatlar cəbhəsini genişləndirmək niyyəti ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. Şah Zaqafqaziya hakimləri və sakinlərinə fərmanlar göndərərək onları Rusiyaya qarşı çıxış etməyə çağırdı. Lakin İran qoşunlarına öz planlarını həyata keçirmək müəssər olmadı.

1809-cu ilin sentyabrında 11 minlik İran Qacar süvari qoşunu Lənkəran xanlığına soxuldu və Lənkəranı talan etdi. Mir Mustafa xan öz qoşunlarının qalıqları və ailəsi ilə birlikdə yarımada gizlənməyə məcbur oldu. Həmin günlərdə Əsgəranda İran və Rusiya arasında danışıqlar yenidən başlandı. General Tormosov İran nümayəndəsi Mirzə Bezürkdən Lənkəran xanlığının müstəqilliyini tanımağı tələb etdi.

İngiltərə və Türkiyənin maneçilliyi üzündən danışıqlar kəsildi. Türkiyə barışıq bağlanacağı təqdirdə İranla müharibədən azad olacaq qoşunların hesabına Rusiyanın güclənməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də sultan danışıqları pozmaq üçün öz səlahiyyətli nümayəndəsini qiymətli hədiyyələrlə Tehrana göndərdi. Şahzadə Abbas Mirzəyə isə 12 minlik nizami seçmə türk qoşunu təklif etdi. Zaqafqaziyadakı rus qoşunları ağır vəziyyətə düşdü.

1810-cu ilin iyununda İran qoşunları Qarabağa, Gəncəyə və Pəmbəkə doğru irəlilədi. İran qoşunlarının ön dəstələri Tuğ kəndinin yaxınlığında Qarğabazar adlanan yerdə dayandı. İranlılar Mehridə də möhkəmləndilər. Təbriz istiqamətində Cənubi Azərbaycana irəliləməyin açarı rolunu oynayan Mehrinin mühüm strateji əhəmiyyətini nəzərə alan, sayca 400 nəfərdən bir qədər artıq dəstəsi olan Kotlyarevski Mehriyə doğru hərəkət etdi. İyunun 15-də kəndi hücumla ələ keçirmək ona müəssər oldu. Arazın o tayına geri çəkilməmiş iranlılar iyulun 2-də yenidən Mehriyə yaxınlaşdılar. Mühasirə beş gün davam etdi. Şah komandanlığı onun alınmazlığına əmin oaraq geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. İyulun 8-nə keçən gecə Kotlyarevski İran qoşunlarının Mehri yaxınlığında yerləşən düşərgəsinə qəflətən hücum etdi. Süngü döyüşündə İran dəstəsi darmadağın edildi və Qarabağın hüdudlarından kənara atıldı. Rus qoşunlarının bu qələbəsi Zaqafqaziyadakı bütün vəziyyəti dəyişdi. 1810-cu ilin avqustunda İran və Türkiyə arasında Rusiya əleyhinə hərbi ittifaq bağlandı. Lakin bunun da köməyi olmadı. İran qoşunları Ahalkələk yaxınlığında darmadağın edildi. Abbas Mirzə rus dəstələri ilə yeni toqquşmalardan çəkinərək barışıq haqqında danışıqlara yenidən başlamaq qərarına gəldi.

1812-ci il martın 14-də, yəni Fransa ilə Rusiya arasında əlaqələrin kəsilməsi ərəfəsində və Banopart əleyhinə İngiltərə-Rusiya ittifaqının yaradıldığı dövrdə Ouzli müqaviləni imzaladı. Bu müqavilə 1809-cu il müqaviləsini təsdiq edirdi. Bu müqaviləyə görə, İngiltərə İrana lazımı miqdarda qoşun göndərməyi və yaxud da Britaniya səfirinin bilavasitə nəzarəti altında bütün müharibə ərzində ordunun saxlanması üçün hər il 200 min tunc pul ödəməyi öz öhdəsinə götürdü. İngiltərə hökuməti Xəzərdə gəmiqayırmanın təşkili, hərbi anbarların tikintisi üçün mütəxəssislər qrupu ayırmağı, zəruri hallarda hərbi gəmilərini İran körfəzinə göndərməyi öhdəsinə götürdü. Bu gəmilər körfəzin istənilən limanını tutmaq hüququna malik idi.

İran Qacarlar dövləti İngiltərədən belə əhəmiyyətli yardım alaraq barışıqdan imtina etdi və fəal surətdə hücumu hazırlamağa başladı.

1812-ci ilin əvvəllərində 20 minlik İran ordusu Qarabağa soxuldu. O, Şahbulaq və Sultanbud tərəfə irəlilədi. Böyük miqdarda artilleriyaya malik olan şah qoşunların İngilis zabitlərinin komandanlığı altında azsaylı rus qarnizonunu mühasirəyə aldılar və asan qələbə çaldılar.

Rus qoşunları rüs-türk müharibəsinin Qafqaz və Balkan cəbhələrində bir sıra qələbələr qazandılar. M.I.Kutuzovun komandanlığı altında Balkanlardakı qələbə xüsusən təsiredici idi və bu da Türkiyəni sülh istəməyə məcbur etdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarestdə Rusiya və Türkiyə arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə görə Türkiyə Zaqafqaziyanın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunmasını təsdiq etdi.

1812-ci ilin yayında Napoleon fransası ilə Rusiya arasında müharibə başlandı. 1812-ci il iyulun 8-də İngiltərə ilə Rusiya arasında Fransa əleyhinə yönəlmiş müqavilə imzalanmasına baxmayaraq, Ruiyanın başının Napoleonla müharibəyə qarışmasından istifadə edən İngiltərə İranda fəallaşdı. Abbas Mirzə rus ordusunun əsas qüvvələrinin Napoleona qarşı müharibəyə yönəlməsindən istifadə edərək öz ordusunu Zaqafqaziya üzərinə yeni hücumu hazırlamağa başladı.

İran ilk növbədə Rusiyanı Qarabağdan sıxışdırıb çıxarmaq istəyirdi. Bunun üçün də hər şeydən əvvəl general Kotlyarevskinin dəstəsinin yerləşdiyi, möhkəmləndirilmiş Mehrini tutmaq lazım idi. İyulun 12-də İran qoşunları Qarabağa soxuldular, lakin darmadağın edilib Arazın o tayına atıldılar. Avqustda 20 minlik İran qoşunu Lənkəran da daxil omaqda Lənkəran xanlığı ərazisini ələ keçirdi. İran qoşunlarının digər dəstələri Ərçivani tutub bununla da Azərbaycanın içərilərinə doğru yol açdılar. Rusiyanın Zaqafqaziyadakı vəziyyəti yenə də mürəkkəbləşdi. Rus komandanlığı Abbas Mirzənin sülh bağlamaq üçün 40 günlük barışıq barədə təklifindən istifadə etməyi qərara aldı. Danışıqlar sentyabrın 20-də Aslandüzdə başladı və oktyabrın 10-dək davam etdi. Tərəflər özlərinin əvvəlki mövqelərindən əl çəkmək istəmədiyinə görə, danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Şah qoşunları yenidən hərbi əməliyyata başladı.

Abbas Mirzənin komandanlığı altında 30 minlik ordu Aslandüz yaxınlığında Araz sahilində cəmləşdi. O, Kotlyarevskinin komandanlığı altında qarşısında dayanmış rus dəstələrinə zərbə endirərək Qarabağa və Yelizavetpola (Gəncəyə), daha sonra isə Gürcüstana doğru irəliləmək niyyətində idi.

Lakin Abbas Mirzənin planları həyata keçmədi. O, ilk zərbəni Ağoğlan adlı yerin yaxınlığında, Araz sahilində aldı. İrəvanlı Hüseyinqulu xanın qoşunları isə Pəmbək və Şuragələ soxuldular. Onları çoxsaylı rus qoşunları qarşıladı. Bu qoşunlar Dilican dərəsində erməni əhalisinin köməyi ilə qələbə çaldı. Pirqulu xan da Şəkiddə darmadağın edildi. Abbas Mirzə əzilmiş hissələrin qalıqlarını toplayaraq səhərisi gün məğlubiyyətinin əvəzini çıxmağı qərara aldı. Lakin Kotlyarevski Aslandüz istehkamlarına hücum edib onun qoşunlarını darmadağın etdi. Tezliklə Kotlyarevski İran qoşunlarını sıxışdırıb çıxarmaq üçün Lənkəran xanlığına göndərildi. O, 1812-ci il dekabrın 17-də təxminən 2 min nəfərlik dəstə ilə Ağoğlandan yola düşərək Arazı keçdi və dekabrın 21-də Lənkəran xanlığına daxil oldu. Xəzər donanması da buraya göndərilmişdi. Dekabrın 21-də İran qoşunlarının ön dəstələri Muğanda darmadağın edildi. Rus qoşunlarının yaxınlaşdığından xəbər tutan İran qoşunları Ərçivandan geri çəkildilər. Kotlyarevski Ərçivanda kiçik bir qarnizon qoyaraq Lənkərana tərəf irəlilədi. O, xanlığın ərazisinə daxil oldu. Lənkəran qalasının təslim olunması barədə Kotlyarevskinin dəfələrlə etdiyi təkliflər rədd olundu. Rus qoşunları qalanı dekabrın 30-dək davam edən fasiləsiz artilleriya atəşinə tutdu. Dekabrın 31-də Kotlyarevski qoşunu üç hissəyə bölərək axşam qala divarlarına yaxınlaşdı və 1813-cü il yanvarın 1-də səhərə yaxın hücumu başladı. Amansız və qanlı çarpışma 3 saatdan çox çəkmədi və qala alındı.

Aslandüz və Lənkəran qələbələri müharibənin taleyini həll etdi. Artıq aydın oldu ki, demək olar ki, heç bir şey rus qoşunlarının İran Qacar dövlətinin içərilərinə doğru irəliləməsinə mane ola bilməzdi. Qacarlardakı ingilis səfiri Ouzli

Rusiya və İran arasındakı müharibənin dayandırılmasının zəruri olması haqqında Londondan göstəriş aldı. Bu danışıqlar sentyabrın 27-də Qarabağda, Gülistan kəndində başladı və 1813-cü il oktyabrın 12-də sülh müqaviləsi imzalanması ilə başa çatdı.

Gülüstan müqaviləsinə görə, İran Qacar hökuməti Rusiyanın qələbəsini, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiyanın ixtiyarına keçməsinə tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İranın hakimiyyəti altında qaldı. İran təkcə Rusiyanın Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlamaq barədə hüququnu tanıdı.

Aşağı, 5 faizlik gömrük tarifi qoyuldu ki, bu da o demək idi ki, rus tacirləri üçün İrana yol açılırdı. İranın daxilində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu. Bütün bunlar rus-İran ticarətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Gülüstan müqaviləsi Şimali Azərbaycandan və bütün Zaqafqaziyanın çar Rusiyası tərəfindən istilasını təsdiq edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə Azərbaycanın Rusiya-İran tərəfindən bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Gülüstan müqaviləsindən sonra beynəlxalq durum Qərbi Avropada baş verən dəyişikliyə bağlı idi. Napoleonla savaşı qazanan Rusiya onun ordusunu təqib edərək Avropa yürüşünə başladı. 1813-cü il oktyabrın 4-7 (16-19)-də Leypsiq altında «Xalqlar döyüşü» oldu. Müttəfiqlər bu döyüşdə qalib gəldilər. Paris üzərinə yol açıldı, 1814-cü il martın 31-də müttəfiq oduları Fransanın paytaxtına girdilər. Napoleon hakimiyyətdən devrilib sürgün edildi. Oktyabrın 1-də Vyana konqresi açıldı. 1815-ci il iyunun 8-də «Yekun aktı» imzalandı.

İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehranda İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başladığı halda İran İngiltərədən ildə 200 min tuman (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Britaniya böyük elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə «araç» rolu oynamaq hüququ verildi. Şah sarayında İngiltərənin nüfuzu gücləndi, İran silahlı qüvvələrində İngilis zabitlərinin işi genişləndi.

İngiltərə 1821-ci il «imtiyazlı» gömrük qanunundan istifadə edərək Transqafqazda, o sıradan Azərbaycanda iqtisadi nüfuzunu genişləndirdi. Rusiya bundan çox narahat olmağa başladı.

1813-cü ildən sonra da Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmır, Rusiya isə yeni torpaqlar ələ keçirmək üçün savaş olmasını istəyirdi.

Gülüstan sövdələşməsinin 1-ci maddəsində dəbdəbəli sözlərlə bildirilirdi ki, tərəflər arasında «mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa bu müqavilə ilə bu gündən və gələcəkdə son qoyulur». Lakin 1826-cı ildə tərəflər arasında yeni savaş başlandı.

Rusiya ilə İran arasında ən çox çəkişmə doğuran 2-ci maddə oldu. Bu maddə dövlətlərarası sərhəd məsələsi ilə bağlı idi. Dəqiqlik baxımından 2-ci maddə diplomatik standartda tam uyğun gəlmir, «birtərəfli (separat) şəkildə» sərhədləri dəyişdirməyə şərait yaradırdı.

Gülüstan müqaviləsinin 2-ci maddəsi əslində tərəflərin heç birini, yəni Rusiyanı da təmin etmirdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ələ keçirilməmiş qalırdı. Rusiya məqamın yetişməsinə gözləyirdi. Nəticədə Azərbaycan torpağı yeni döyüşlər qarşısında idi.

Tərəflər yeni savaşa yaxınlaşdıqca çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarını aradan götürməyə tələsirdi.

Rusiyaya silahla qarşı durmağa çalışan xanlıqlar (Gəncə, Quba, Bakı) dərhal yox edilmişdi. Qafqaz baş komandanı İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara çatdı.

I.P.Petruşevski haqlı olaraq yazır ki, Yermolovun komandanlığı zamanı rus hökuməti «yerli xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa tərribat üsulları işlətməkdən çəkinmirdi». 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Rusiya hökuməti sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xanın ölümünü bəhanə gətirdi. Amma iş bundadır ki, rus zabitləri özləri də İsmayıl xanın öldürüldüyünü, milliyətçə erməni olan general Mədətovun (Transqafqaz müsəlman əyalətlərinin hərbi rəisi) göstərişi ilə ona zəhər verildiyini gizlətmirdilər. İran hökuməti bu haqda hətta rəsmi bəyanat vermişdi. Xanlığın bütün xəzinə yatırılı və mülklərini Rusiya dövləti müsadirə etdi. Xan ailəsi soyulub var-yoxdan çıxarıldı.

Həmin ildə yerli hakimləri olan Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə isə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

General Mədətovun Qarabağ xanlığı üzərində əlləşməsi daha uzun sürdü. Rusiya hərbiçiləri burada ən alçaq üsullara əl ataraq Mehdiqulu xanın yaxın qohumunu yenə ona qarşı qoydular. Ruslardan xanlığ gözləyən Cəfərqulu ağa sakitliklə Simbirskə sürgün edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə ötürüldü, dövlətin saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri bu xəzinənin ixtiyarına keçdi.

İkinci Rusiya-İran savaşı başlamazdan öncə (1826) Lənkəran xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu. Beləliklə, ikitərəfli dövlətlərarası andlaşmalar (Kürəkçay bağlaşması və b.) ilə xanların iç muxtariyyətinin toxunulmazlığına, onların «ölkənin bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti»ni çar hökuməti özü pozub atdı. Beləliklə, Şimalı Azərbaycan rus müstəmləkə rejimi hökm sürməyə başladı.

Asılı xanlıqların yox edilməsi birinci Rusiya-İran savaşı verdiyi dərslərdən irəli gəlirdi. Mərkəzi Rusiyadan Güneyə uzanıb gələn yollar çətin və təhlükəli idi. Asılı xanlıqların varlığına son qoymaqla çar Rusiyası öz ordusunun arxa təminatını yoluna qoya bildi. Baş komandan I.Paskeviç özü bunu etiraf edib yazırdı: «İstər İranla, istərsə də Türkiyə ilə indiki (yeni) savaqlar göstərdi ki, bizim ordunu saxlayıb yedizdirən Azərbaycan idi».

Xanlıqların ləğv edilməsi ilə Azərbaycan xanlıqlarının bütöv bir dönəmi sona yetmiş oldu. Çarlıq Rusiyası bununla Quzey Azərbaycanın siyasi fəthini başa çatdırmaq üçün özünə yol açdı. Bununla yanaşı, quzey xanlıqların bütün var və yatırımını, bütün təsərrüfatını öz əlinə keçirərək buranın iqtisadi fəthi qarşısında duran xanlığ idarəçiliyini aradan götürmüş oldu. Azərbaycanın dövlətçilik qurumlarının yox edilməsi ilə ölkənin büsbütün sümürgəclik meydanına çevrilməsi üçün yol açıldı.

3. İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi. Türkmənçay sülh müqaviləsi. İstilanın başa çatması

Rusiyanın 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsində qələbəsi, Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən istilası ingilis müstəmləkəçilərinin qəzəbinə səbəb oldu. Gülüstan müqaviləsini özü üçün rüsvayçılıq hesab edən və Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün yeni planlar hazırlayan İran sarayı isə Rusiyanın Cənubi Qafqazı zəbt etməsi ilə barışmaq istəmirdi. İranın bu planları İngiltərənin Cənubi Qafqazdakı planlarına tam uyğun gəlirdi və buna görə də ingilis diplomatiyası hər vasitə ilə yeni münaqişələr törədir, İrani Rusiya ilə yeni müharibəyə təhrik edirdi.

Müharibənin qurtarmasından cəmi bir il sonra, 1814-cü il noyabrın 25-də Tehranda İngiltərə ilə İran Qacarlar dövləti arasında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə Rusiyaya qarşı yönəldilmişdi. İran şahı İran sərhədləri tərəfdən Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etməyi öz öhdəsinə götürürdü. Böyük Britaniya isə İrana hər il 1809-cu il müqaviləsi üzrə müəyyən olunmuş məbləğdə maliyyə yardımı göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öz öhdəliyini bir daha təsdiq etdi. İngiltərə İrana Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş Rusiya-İran sərhədlərinə yenidən baxmağa nail olmaq barədə söz verdi.

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolov 1817-ci ildə nümayəndə heyətinin başçısı kimi İranda olarkən çoxlu ingilis zabitinin qızğın fəaliyyətinin şahidi olmuşdu.

1817-ci ildə A.P.Yermolovun başçılığı ilə İrana nümayəndə heyəti göndərdi. A.P.Yermolovun səfirliyi İranda soyuq qarşılandı. İngilislər tərəfindən qızıqdırılan vəliəhd Abbas Mirzə hətta Yermolovun səfirliyindən ölkədə hərbi əhval-ruhiyyəni qızıqdırmaq üçün istifadə etməyə çalışdı.

Şah sarayı ingilislərin köməyi ilə öz ordusunun gücünü artırır, gələcək müharibədə Türkiyədən kömək almağa səy göstərirdi. Bu işdə də İngiltərə İrana kömək etdi. 1823-cü ildə İran və Türkiyə arasında müqavilə bağlandı. İngilislərin köməyi ilə Cənubi Qafqazda geniş casusluq və təxribat işləri təşkil edildi.

1825-ci ilin payızında Abbas Mirzənin qoşunu üçün İsfahana 200 tay ingilis silahı gətirildi. 1826-cı ildə İngiltərə Hindistandan daha 15 min tüfəng göndərdi. Bu zaman ingilislər şahı bildirdilər ki, gələcəkdə kömək yalnız o zaman göstəriləcəkdir ki, İran Rusiyaya qarşı müharibəyə başlasın. Elə həmin il İngiltərə artıq Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamağı inadla ısrar edirdi.

1826-cı ildə general Menşikovun başçılıq etdiyi rus nümayəndə heyəti başa düşdü ki, müharibə labüddür.

1826-cı il mayın 26-da İran qoşunu sərhəd dəstələrinə hücum etdi, iki aydan sonra isə iyulun 19-da Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu Şimali Azərbaycana soxuldu.

Abbas Mirzənin planı qəflətən Qarabağa soxulmaq, Şuşanı ələ keçirmək və sonra isə Gəncəni tutmaqla Tiflisə hücum etmək idi. İrəvan sərdarı Hüseyn xan cənubdan Şuragəl və Pəmbəyə soxulmalı və burada Abbas Mirzənin əsas qüvvələrinin yaxınlaşmasını gözləməli idi. Abbas Mirzənin yanında olan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə İran ordusu ilə Kaxetiyaya girməli və burada Car-Balakən dəstələri ilə birləşib Şimal-Şərqdən Tiflis üzərinə hərəkət etməli idi.

Ordunun bir hissəsi yol üstündəki hər şeyi oddan və qılıncdan keçirərək Gəncəyə tərəf hərəkət etdi. Digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi.

Zaqafqaziyadakı rus qoşunlarının sayının azlığı və pərakəndəliyi İran qoşununun Quba, Bakı və b. yerlərə hərəkəti üçün əlverişli şərait yaratdı. İran ordusu ilə İrana qaçmış hakimiyyət iddiasında olan xanlar- gəncəli Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, bakılı Hüseynqulu xan, şirvanlı Mustafa xan və başqaları da gəldilər. Qarabağda İrana meyli edən bəy qrupları öz fəallığını artırirdilər. İran şahının hakimiyyəti altında olan İrəvan xanı rus ordusunun düşərgə saldığı rayona böyük atlı dəstəsi ilə hücum etdi. Əhali öz keçmiş xanlarına kömək məqsədi ilə Rusiya əleyhinə üsyanlar qaldırdı. Belə bir üsyan Gəncədə baş verdi. Bu çıxışın iştirakçıları iyulun 27-də həbsxananı ələ keçirdilər, iyulun 28-ə keçən gecə isə yerli qarnizonu darmadağın etdilər. Zurnabaddan rus qarnizonunun köməyinə gələn rota top atəşi ilə qarşılandı, rota geri çəkildi. Şəhər Abbas Mirzənin qoşunu tərəfindən tutuldu. Beləliklə, hərbi əməliyyatlar Şimali Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisini və Qərbi Azərbaycanın bir hissəsini əhatə etdi. Elə bu vaxt İran ordusu bütün Qarabağ mahallarını ələ keçirərək Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qarnizonu sayca az idi. O 6 rotadan, daha doğrusu 4 topu olan 1500 adamdan ibarət idi.

Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Abbas Mirzənin təslim olmaq haqqında dəfələrlə verdiyi tələblər Şuşa qarnizonunun rəisi polkovnik Reut tərəfindən rədd edildi. Hüseynqulu xan İran sərbazlarından ibarət böyük bir dəstə ilə azsaylı rus qarnizonunun müdafiə etdiyi Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı

Lakin Hüseynqulu xanın qalanı ələ keçirmək üçün göstərdiyi bütün cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. İran qoşunları Şamaxıda da güclü müqavimətə rast gəldilər. Mustafa xan yeni Şamaxını ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Bütün əhalinin köməyinə baxmayaraq, o, köhnə Şamaxını ələ keçirə bilmədi. Elə həmin vaxt şəkili Səlim xanın oğlu Hüseyn xan İran sərbazlarından ibarət dəstə ilə Şəki xanlığına soxuldu. Mirhəsən xan Lənkərana gəldi. O, Xəzər batalyonunu və kazak bölməsini sıxışdıraraq Salyanı, Qızılağacı ələ keçirməyə və Lənkərana mühasirəyə almağa müvəffəq oldu. Şimaldan təcrid olunan və ərzaq ehtiyatı tükənən qarnizon rəisi mayor İlyinski iyunun 27-nə keçən gecə şəhəri yandırdı və ordunu Xəzər donanmasına mindirərək Sara adasına üz qoydu.

Abbas Mirzə öz ordusu ilə Şuşa qalası ətrafında dayanarkən İran ordusunun digər dəstələri Gəncəni ələ keçirdikdən sonra Tiflisə tərəf hərəkət etdi. Yolda onlar mənşəcə Qarabağ ermənilərindən olan general Mədətovun dəstəsi ilə rastlaşdılar.

Rus hərbi dəstələri və gürcü süvariləri şahzadə Aleksandrın dəstəsini məğlub etdilər. Mədətovun dəstəsi qazandığı müvəffəqiyyəti inkişaf etdirərək Gəncəyə hərəkət etdi. Lakin Gəncəyə gedən yolun üstündə, Şamxorda İranın böyük hərbi qüvvələri yerləşmişdi.

1826-cı il sentyabrın 3-də səhər tezdən İran ordusu rus qoşunlarının düşərgəsinə doğru hərəkət etdi. Onlar Şamxorçay yanında möhkəmlənməyi, sonra isə rus qoşunu üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Lakin hücum edən rus qoşununun zərbələri altında şah qoşunları pərən-pərən düşdü.

Şamxor məğlubiyyətindən sonra İran ordusu tələsik Gəncədən geri çəkildi, sentyabrın 4-də general Mədətovun rus dəstəsi Gəncəyə daxil oldu. Sentyabrın 9-da rus korpusunun əsas qüvvələri Gəncəyə gələrək general Mədətovun qrupu ilə birləşdi.

İran ordusunun yaxınlaşdığını eşidən rus komandanlığı zərbə qrupunu Gəncə yaxınlığında cəmləşdirdi. Sentyabrın 10-da sonralar Yermolovu əvəz edən Paskeviç də əlavə qoşunla buraya gəldi. Rəqiblər döyüş meydanında üz bəuz dayanmışdılar. Rus qoşunu 8700 adamdan ibarət idi. İran ordusu isə 15.500 nəfərlik nizami piyadadan, 10.700 nəfərlik süvaridən ibarət idi.

1826-cı il sentyabrın 13-də İran qoşunları hücumu başladı. Amansız döyüş baş verdi. Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy bu döyüş haqqında yazırdı: «Səhər vaxtı sərdar Paskeviç və general Mədətov qoşunlarına nizam verib Şeyx Nizami türbəsinə yaxınlaşdılar. Qızılbaş qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Burada böyük sultani bir müharibə oldu. Bir saatdan sonra qızılbaşlar basıldılar». Seçmə şah qoşunu darmadağın edildi. Bu döyüşdə İran qoşunundan 1000 nəfər öldürüldü, 1100 nəfərdən çoxu əsir alındı, 4 bayraq, bir neçə top və s. ələ keçirildi. Abbas Mirzənin qoşununun qalıqları tələsik Qarabağdan keçərək cənuba, Xudafərin körpüsünə tərəf qaçdı. Sentyabrın 18-də Abbas Mirzə Şuşa altında saxlanılan dəstəni də özü ilə götürərək Arazın sağ sahilinə keçdi.

XIX yüzilliyin birinci qərində Cənubi Qafqazda baş verən hərbi əməliyyatlar içerisində ən böyük döyüşlərdən olan Gəncə döyüşünün Rus-İran müharibəsinin sonrakı gedişində çar Rusiyası üçün çox mühüm əhəmiyyəti oldu və faktiki olaraq onun müqəddəratını həll etdi. Şah qoşunu ilə birlikdə onun köməyi ilə öz hakimiyyətlərini bərpa etməyə ümid bəsləyən xanlar və feodallar da Azərbaycanı tərk etdilər.

1826-cı ilin dekabrında Abbas Mirzə və şahzadə Aleksandr Azərbaycan və Dağıstan hərbi hissələrinin köməyi ilə Şəki əyaləti ilə həmsərhəd olan Dağıstan əhalisinin üsyanını təşkil etdilər və Hüseyn xanın iddiasında olduğu xan hakimiyyətini bərpa etmək şərti ilə Nuxaya böyük dəstə yeritdilər.

1827-ci ilin əvvəllərində İran sərbazları bütün Şimali Azərbaycan ərazisini tərk etdilər, yalnız Lənkəranda hələlik Mirhəsən xan qalırdı. İran feodalları Arazın o tayına keçdikdən sonra da tez-tez soyğunçu basqınlar təşkil etməklə Azərbaycan torpaqlarını rahat qoymurdular.

Belə hücumların qarşısını almaq məqsədilə dekabrın 26-da Mədətovun başçılığı ilə rus qoşunu Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycan ərazisinə, 1827-ci ilin yanvarında isə Meşkin dairəsinə daxil oldu. Lakin rus komandanlığı hələlik öz qarşısına Cənubi Azərbaycanın içerilərinə doğru irəliləmək vəzifəsini qoymamışdı və Mədətov öz qoşunu ilə geri qayıtdı.

Hərbi əməliyyatlar 1827-ci ilin yazında yenidən başlandı. Apreldə rus qoşunu iki istiqamətdə irəliləməyə başladı. Dəstələrədən biri Mədətovun komandanlığı altında 1827-ci il aprelin 20-də Xudafərin körpüsünü ələ keçirdi, Cənubi Azərbaycana yol açıldı. Lakin rus komandanlığı ilk növbədə İrəvan xanlığını ələ keçirməyi qərara aldı.

Əlahiddə Qafqazda korpusunun əsas qüvvələri İran qoşunları tərəfindən viran edilmiş Eçmiədzinə daxil oldu və aprelin 23-də İrəvan üzərinə hərəkət etdi, səhəri gün isə İrəvan qalasına yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldı. Mühasirə iki ay davam etdi. Lakin rus qoşunu sayının azlığı ucbatından (8600 adam) İrəvanda müvəffəqiyyət qazana bilmədiyindən rus komandanlığı qalanın mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara aldı və qoşununu Naxçıvan üzərinə yertdi. 1827-ci il mayın 26-da 20 km.-lik yürüşdən sonra rus qoşunu Naxçıvanı döyüşsüz ələ keçirdi və Abbasabad qalasına yaxınlaşdı

Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. O ilk növbədə xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı. Sentyabrın 20-də Sərdarabad qalası süqut etdi, sentyabrın 26-da İrəvan qalasının da mühasirəsi başlandı. İrəvan xanlığı əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Paskeviçin yazdığı kimi, «İrəvan vilayətində 10 min müsəlman (azərbaycanlı – Red.) və ancaq 3 min erməni ailəsi var idi. Elə həmin gün qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi.

Rus qoşunu Xoy şəhərinə yaxınlaşarkən müqavimətə rast gəlmədi. 1827-ci il oktyabrın 11-də rus qoşunu Təbrizə hərəkət etdi. Oktyabrın 13-də rus qoşunu Təbrizə daxil oldu. Çoxlu qənimət- 40 top, mindən çox tüfəng, çoxlu mərmə ələ keçirildi.

Təbrizin və bütün Cənubi Azərbaycanın idarə olunmasına dair təlimat A.S.Qriboyedov tərəfindən tərtib edilmişdi. Rus qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi ilə Tehrana yol açıldı. Qorxuya düşən şah hökuməti sülh xahış etdi.

1828-ci il yanvarın 24-də Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil və Tehran istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Rus qoşunları yanvarın 28-də Urmiyanı, fevralın 8-də isə Ərdəbili tutdular. Rus qoşununun yeni hücumu İranın hakim dairələri arasında vahimə doğurdu. İranın tamamilə darmadağın ediləcəyindən ehtiyat edən Britaniya səfiri Makdonald döyüşən tərəflər arasında vasitəçi kimi çıxış etdi. 1828-ci il fevralın 6-da (18-də) Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında sülh danışıqları yenidən başlandı. Rusiya hökuməti

Paskeviçin qarşısında şahdan Cənubi Azərbaycan ərazisinin də Rusiyaya birləşdirilməsini tələb etmək vəzifəsini qoymuşdu. Danışıqların iştirakçısı A.S.Qriboyedov da Cənubi Azərbaycan ərazisinin Rusiyaya birləşdirilməsi fikrinə tərəfdar çıxdı.

Türkiyə ilə yaxınlaşmaqda olan müharibə təhlükəsi şəraitində çar hökuməti İran Qacarlar dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa tələsdi. **Müqavilə 1828-ci il fevralın 10-da (22-də)** imzalandı. Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə, İran Qacarlar dövləti Şimali Azərbaycana olan öz iddialarından əl çəkir, onun üzərində Rusiya hakimiyyətini tanıyırdı. Cənubi Azərbaycan isə İran Qacarlar dövlətinin himayəsində qaldı. Azərbaycan iki yerə bölündü. Bu ədalətsizlik indiyədək davam etməkdədir.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. İran və Rusiya arasında sərhəd xəttini dördüncü, İranın Qafqaz dağlarına qədər bütün Zaqafqaziya ərazisini, o cümlədən Gülistan müqaviləsinə əsasən Rusiyaya keçmiş ərazilərini və «Araz çayının bu və o biri tərəfindəki İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını»... . Rusiyaya «güzəştə» getdiyini beşinci maddələr müəyyən edirdi.

Səkkizinci maddəyə görə İran Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi. Bu maddə Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmağa can atan İngiltərənin mənafeyinə güclü zərbə idi. Onuncu maddə ilə Rusiyaya İranın istədiyi şəhərinde özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququ verilirdi. Müqaviləyə əsasən İran Rusiyaya 20 milyon manat məbləğində hərbi təminat ödəməli idi. Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə var idi. Türkmənçay müqaviləsinə əsasən əhalinin Cənubi Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və əksinə sərbəst hərəkət etməsinə icazə verilirdi. Bunun nəticəsində bir çox erməni ailələri Cənubi Qafqaz, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçdülər.

Həm 1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər rus-İran müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Zaqafqaziya, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artırdı. Təkcə 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsinin gedişində İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Məlumdur ki, 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsinin Rusiya üçün qalibiyyətlə başa çatmasından sonra iki vuruşan dövlət arasında bağlanmış **Türkmənçay müqaviləsinə görə** ermənilərin maneəsiz olaraq İran ərazisindən Rusiya ərazisinə köçməsinə icazə verilmişdi. Bu akt ermənilərin İrandan Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa kütləvi halda köçməsinə imkan verirdi. İki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziya 40 mindən çox İran və 84000 Türkiyə ermənisi köçürüldü və onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı.

Bu hadisələrin şahidi olan rus səfiri A.S.Qriboyedov yazırdı: «Biz onunla, həmçinin müsəlmanları onların uzunmüddətli olmayacaq indiki ağırlaşmalarla barışdırmaq və onlardan ermənilərin ilk vaxtlarda köçürüldükləri torpaqları həmişəlik tutacaqları barədə qorxunu çıxarmaq üçün müsəlmanlara olunacaq təlqin barədə çox mülahizələr etdik. Bu mənada mənim yanında olmuş xanla danışılmışdı». 1832-ci ildə Qarabağ əhalisinin 91 faizini azərbaycanlılar, 8,4 faizini isə ermənilər təşkil edirdilər. 1832-ci il kameral təsvirlərinin materiallarına görə, Qarabağ əyalətinin ərazisindəki 20546 ailədən 13965-i azərbaycanlılar, 6491-i isə ermənilər idi. Beləliklə, çarizmin XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindəki köçürmə siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların faizi 64,8-ə endi, ermənilərin faizi isə 34,8-ə qalxdı.

Türkmənçayda rus tacirlərinə bir sıra üstünlüklər verən və xüsusi «akt» adlandırılan ticarət sazişi bağlandı.

Türkmənçay sülh müqaviləsi XIX yüzilliyin birinci qərinasinin Rusiya-İran müharibəsinə son qoydu və İranın Cənubi Qafqaza və Dağıstana olan iddialarından imtina etdiyini təsbit etdi.

1829-cu il hərbi əməliyyatlarının gedişində rus qoşunu Ərzrumu ələ keçirdi və Trapezund üzərinə hücum hazırlaşmağa başladı. Balkan hərbi əməliyyat meydanında isə rus qoşunları Balkan dağlarından keçərək Ədirnəni ələ keçirdi. və İstanbula yaxınlaşdı. Sultan sülh xahiş etməyə məcbur oldu. 1829-cu il sentyabrın 2-də (14-də) Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə, Türkiyə şimalda Anapadan başlayaraq, cənubda Müqəddəs Nikolay limanına qədər Qara dənizin bütün şərq sahillərini və Ahalsıx paşalığının ərazisinin bir hissəsini Rusiyaya güzəştə

getdi. Bosfor və Dardanel boğazları rus və Qərbi Avropa ticarət gəmiləri üçün açıq saxlanılırdı. Moldaviya və Valaxiya rus qoşunu tərəfindən müvəqqəti olaraq işğal edildi.